

JÓKAI ÉS DEBRECZEN.

(Második és befejező közlemény.)

IV.

A debreczeni öreg kollégiumot, a kálvinistaságnak ezt a bevehetetlen várát, fúrge katonáit: a tógátus deákokat, előljáróit, a tudomány legtipikusabb papjait, országos hírvű professzorait: költői lelkének meleg szerelmével öleli át Jókai. Soha nem unalmas tolla itt a lelegevenebb; soha nem fáradó képzelete itt a legszínesebb; kifogyhatatlan humora itt a legverőfényesebb. Igazán, a debreczeni kollégiumnak különös gonddal kellene tanítania Jókait, hogy a debreczeni diák tudjon büszke lenni arra: háromszáz éven keresztül nem volt gyönyörűbb ifjúsága ennek az országnak az ő elődeinél. Mert Jókai ezt hitte, ezt tudta és ezt hirdette, hol komolyan, hol a tréfának nagyon is érthető álarczában. Soha nem múltó dicsősége lesz a debreczeni kollégiumnak, hogy az ódsóság rozsdájában megrekedt magyar földet innen kikerült diákokkal mozdíttatja meg Jókai az *Eppur si muove*-ban. Igaz, hogy azok a reformerek Debreczenből *kicsapott* deákok; de Jókai is tudta azt, hogy Csokonai, Kölcsey, Arany János ennek a városnak a levegőjében izmosodtak egy-egy korszak vezériróivá.

Hatvani professzort, a magyar Faustot, Arany Jánossal Jókai hozta be a magyar költészetbe. Csoda, hogy külön könyvet nem írt viselt dolgairól. Mikor Makai Emil gyűjtögetni kezdte az anyagot *Tudós professzor Hatvani*jához, tulajdonképpen Jókai volt a kézenfogója, vezetője; rajta kívül nem is tudta senki jobban: mennyi legenda fűződik a Hatvani nevéhez. Ezeket a nép szájából (?) összegyűjtött legendákat el is mondja *A magyar Faust* című nép-regéjében. Elmondja, hogy tréfálta meg Hatvani a debreczeni bírót, hogy növesztett szarvat a dominikánus barát homlokán, hogy hozza zavarba a ruhájokat felfogó asszonyokat, hogy csap luculusi lakomát semmiből. Lett volna Hatvaninak szerelmese is deák korában (ez már a Jókai csinálmánya!): Veronka; de a szülők máshoz adják lányukat. Hatvani megátkozza és betelik átka: egyik gyermeke játék közben megöli a másikat, félelmében a kemenczébe

búvik, anyja ráfűti a kemenczét, ott ég; a kétségbeesett anya felakasztja magát, a hazatérő apának szive szakad meg láttokra. Erre az esetre írta volna Bóta deák — ördög segedelmével — ezt a distichont:

Infans, ut vervex, puerulus, nupta, maritus,
Cultello, flamma, fune, dolore cadunt.¹

Ugyancsak Bóta deákot el akarta vinni az ördög; s ekkor írta volna Bóta az ajtajára: »Cras!« Ez a holnap pedig sohasem lesz ma.

Szól Jókai Hatvani temetői ördögűzéséről, mikor egy hazajáró lelket szabadít meg; éjféli előadásáról, amit Arany János is megénekelt. Végre, az egész legenda megdöntésére, idézi Naszályi János publicus praeceptornek Hatvani halálára írt búcsúztatóját, melyből kitűnik, hogy a tudós professzor igen vallásos ember vala, babonák ostorozója, mágnások szállásadója, böles és hazafi, a kit törvényes felesége és tíz gyermeke siratott, mikor sirba szállt.²

A debreczeni lunátikus olyan nagy népszerűsége tett szert, hogy a debreczeni polgár *lunátikus*-nak hívja különös tudományokban izzadó diákfiát. — Deáktrefa az egész. Tóbiássy professzor úr lányát, Veronkát, a debreczeni kollégium két deákja szereti: Nyaviga Lőrincz, a hizelkedő, és Dallos Ádám, a markos nagybotos. Tóbiássyné Nyavigát szánta lányának, de Veronka ki nem állhatja, mert Dallos Ádámot kedveli, a ki a hászija-lyukon járogat hozzá pásztorórákra. Eközben nagy kavarodást támaszt a városban a lunátikus hire, a ki éjjelenként a kollégium tetején sétálgat fehérben. Találgatják: ki lehet? A gyanú véletlenül Nyaviga úrra esik. Még ez nem elég. A törkölyösiek Dallos Ádámot hívják meg rektóriára; Ádám a búcsúlakomán leitatja a borhoz nem szokott Nyavigát. Felöltözteti tarkabarka japonikába, s elvezeti Haranginé professzorné asszonyhoz, a ki Tóbiássyék házában lakik s a kibe Nyaviga fülig szerelmes. Az ittas éjféli Romeót pinczébe zárja Zsófi asszony. Ez alatt a kollégium tetején teljes holdvilágnál játsza Dallos Ádám a lunátikust; czélzatos dalokat dalol a csudájára szaladt Harangi professzornak feleségéről; Harangi gyanút fog, hazarohan s ime: a pinczében találja a lunátikus emlegette csábítót, a ki nem más, mint a holtrészeg Nyaviga. Rövidesen kiteszik a szűrét. Az odavetődött garabonczás Dallos Ádám pedig addig üti a vasat, míg a tetszhalottaiból feltámadt rettenetes Tóbiássyné is pártjára szegődik és megnyeri Veronka sokat vitatott kezét.

¹ Ezt a szomorú verset — magavallásaként — a nagypéterfai ótemető egyik mohos sírkövééről írta le Jókai.

² A debreczeni ref. kollégium könyvtárába nem régen került Hatvaninak egy fordítása; Heumann Ágost göttingai tanár: »Demonstratio, quod Doctrina Ecclesiae Reformatiae de Sacra Domini Coena vera et recta sit« cz. művét fordította latinra 1767-ben. Ez is theologiai munka; Hatvani pedig nagy fizikus volt.

A *debreczeni lunátikus* is érdekes példája a Jókai »epikai hitelének«, melylyel, mint Arany János, ő is szeret történeti vagy mondai alapot vetni sokszor levegőben függő meséjének. Dallos Ádám csak mimeli a holdkórost, de a debreczeni kollégiumnak csakugyan megvolt a maga lunátikus deákja: bizonyos *Biró István* nevezetű. A kollégium történetére vonatkozó adatok közt van egy: »A holdkóros Biró vallomása«, a mely a debreczeni tanároknak (Aranyinak, Sárvárynak, Kerekesnek) a beteg deákon való kísérletezését örökíti meg kérdések és feleletek alakjában. 1834—35 telén történt, hogy Szőnyi Pál széniornak ellopták a pénzét; a tettesek kiderítésére a holdkóros Birót veszik vallatóra, a ki több deákat (Kovács, Makódi, Tóth M.) nevez meg, mint a büntett részescit. E vallatás folyamában Biró sokszor felkiált, hogy: fél a vastól! A holddat mindig barátom-nak mondja. Kínos rángatózás veszi elős akkor sóért könyörög, az gyógyít rajta. A professzorok valami ártézi kút fúrása dolgában is kéri véleményét; Biró megérzi: mely tájon volna legjobb a víz. Sőt Péchy méltóságos úr még azt is megkérdi tőle: »Lesz-e nagy hó ezen hónapban?« Szegény Biró azt feleli: »Nem látom, mert be van a' hold homályozva.«¹

Tóth Béla is sok érdekes dolgot jegyez föl Biró Istvánról a *Magyar anekdotakincs* V. 272 s következő lapjain: »Az igazi debreczeni lunátikus, Biró István, mezőtúri születésű diák volt, ki 1833-ban került a kollégiumba, mint tizenöt éves ifjú. Jó tanuló volt és a philosophia második évét (VIII. osztály) 1836-ban végezte; az utolsóelőtti félév után magánúton tehetett vizsgálatot, mert a névkönyv 75-ik lapján ez a megjegyzés van róla: »*Examinii non interfuit ob morbum. Caeterum eminens.*« (Betegsége miatt nem tett vizsgálatot. Különben jeles.) 1837—38 első felében »*per totum semestrem aegrotus*«. (Az egész félévben beteg volt.) A második felében »*per totum semestrem abfuit ob morbum*«. (Betegsége miatt az egész félévben távol volt.)

Betegségének az idejébe esik az ő hires lunátikus volta. Biró István szakasztott olyan katalépsziás idegbajba esett, mint hét esztendővel azelőtt Berzeviczy Flórián, a hires egri kispap. Beszéli, hogy holdtöltekor, ha nem vigyáztak rá, felmászott a kollégium parkányára; máskor meg, a mint a régi épület grádicsán éjjel alva ment lefelé, reá szóltak: »Domine Biró, mondja fel a leczkét«, minden hiba nélkül elmondotta a studiumot, s mikor azt mondták neki: »Jól van, leülhet«, szépen leült a garádicsra és felsőhajtott magában: »Jaj istenem, be jól jártam, épp eddig tudtam.«

Megesett néha, hogy mikor mágneses átlomban feküdt, a csin-talan diákok vasat csempésztek a párnája alá; legott megérezte és kikotorta onnan. A hagyomány szerint a debreczeni magisztrátus nem egyszer használta őt fel főbenjáró büntettek kiderítésére...

¹ »A debreczeni ref. Főiskola történetére tartozó ügy- s' kéziratok.« I-ső csomó 1790—1854. R. 717/9.

Lunátikus korából még azt is emlegetik, hogy mikor 1834/5 telén Szőnyi Pál senior pénzét ellopták, ő mondta meg, hogy a tolvaj a pénzt a lépcső alá dugta; ahol aztán meg is találták. Sebők orvos úriemberek előtt éjjelenként csodálatos kísérleteket végzett vele... Az az egy kétségtelen valóság, hogy Biró István teljesen meggyógyult, erős férfiú lett és ötvennégy éves korában halt meg Mezőtúron, mint kiváló ügyvéd.«¹

Jókai bizonyosan hallott egyetmást a debreczeni kollégiumnak híres holdkóros deákjáról s a róla szóló sok csodálatos anekdota adhatta neki e furcsa kis történet ötletét.

Az ő feldolgozásában nem valami ügyes, nem is valószerű a dolog. Kanyargós úton, meglepetésekkel törtet a mese a kifejlés felé. Értékét nem is ezekben kell keresnünk, hanem jóízű előadásmódjában, deákos furfangjában s egy pár kiváló debreczeni típusában. Ott van például a struczmadár históriájából ismeretes Koppánné párja: Dudásné kofaasszony, aki legelőször hinti fogékony fülekbe a lunátikus-járás ördögös esetét; gyékénysátora alatt állván, tart vala ilyen beszédet a fórumhoz:

»Hallják pedig. Ide hallgassanak. Ne legyen Dudásné a nevem, ha nem igaz. Úgy áldjon meg az Isten, mint a suhai malmot, (hétszer ütött bele egy nyáron a mennykő!) ha egy máknyi maku-lányit tesztek hozzá. A magam két szemével láttam, mikor este, éjfél után két óraker hazamentem, a Dajkosné leányomnál voltam Czegléd-utczában. Minden ember tudja, hogy tegnap keresztelte a kicsijét a nagytiszteletű úr a nagytemplomban. A *strázsák* is megszólítottak a szegleten, pedig *lám-pás* is volt nálam. Hát mikor a kollégium elébe érek, csak zeng ám valami ének onnan felyülről. Mi az? *mondok*. Hát a mint feltekintek, ott jár a háztetején valaki. Nem volt rajta se *tóga*, se a fején a *csókaorrú*, hanem egy fehér lepedő; fölmászott a kollégium legeslegtetejére, neki vetette a hátát a *kis toronynak*, a *kiben* a csengetyű van, belekapaszkodott a holdvilágba s csak úgy lóggázta le róla a lábait, azután elkezdett énekelni, de nem érttem, hogy mit, mert diákul volt. Utoljára bebujt a padláslyukon, a *ki* olyan szűk, hogy nappal egy macska se fér be rajta.«

Ez az épületes beszéd két pártra dühíti Debreczent: lunátikust hívők és nem hívők pártjára. Harangi és Tóbiássy professzoron mutatja be Jókai az egymás hajába kapókat. Harangi lobbanó, Tóbiássy flegmatikus, sógorok és majd megeszik egymást. A mi Tóbiássynak physice lehetetlen, az Haranginak logice lehetséges. Taligára teperedve akarják a vitát folytatni, de a lunátikus-hittől megvadult taligás nem veszi fel a hitetlen Harangit vehiculumára. Kár, hogy a két professzor alakja később szétolvad, lehetetlenné

¹ Hóke Lajos szerint 1834. december havában Birón kívül még két debreczeni diákon tűnt fel a holdkóros állapot; az egyik neve: Tatai Mihály volt; később ó-kécskei református lelkész.

válík. Annál életből szakítottabb Tarisznya Gergő talyigás, a kinek mivoltát így határozza meg az egyszeri vers:

Kívül fürtös guba,
Kiben ember vagyon,
Mögötte talyiga,
Egy ló húzza nagyon.

Nem hiába diákgregény a *Debreczeni lunátikus*, de benne is van a kollégiumi életnek minden csinja-binja. Az egyház kiküldöttje, az esperes, examinálja az akadémiákra promoveált theologusokat. Ezt az exament kedves, csípős humorral jeleníti meg Jókai. A felsőbbség szemöldökmoczczanását híven követő, hunyász, magoló deák típusát festi Nyavigában, a ki úgy tartja a hátát, mint a macska, mikor kutyát lát; a szája szüntelen hízelgésre van húzva, a belőle kijövő hang szinte engedelmet kér, a miért bátorodik mozgásba hozni a levegőt. A felsőbbségnek sarkat vető, erős, rebellis deák típusa: Dallos Ádám, eszes, jókedvű ficzko, a ki »nagy botos«-a a deák-tűzoltó társaságnak, ezért tizenötlet előbb eligál; azonkívül ő a kántus első basszistája, ezért meg húszszal előbb eligál. A törkölyösiek Dallost hívják meg a rektóriára, de a »vaskalaposok« Nyavigát óhajtják nekik adni. Ezért a jelöltek vizsgát állanak. Egyformán felelnek. Az esperes úr sors döntésére bizza a dolgot. Czédulát húzat a jelöltekkel. De az előbb húzó Dallos lenyeli czéduláját, mert sejtette a kegyes csalást, hogy mindakét czédula — üres. A stratagéma megbukik, s mégis csak Dallos kerül Törkölyöstre. »Ez veszedelmes egy ember; rebege az esperes úr. Ez még valaha azon egyszarvú léssen, a ki mindnyájunkat megöklel.«

A debreczeni nép intelligenciájáról is szól itt Jókai. *Besze János* 1849-iki népképviselő esetét hozza fel. Maga a költő tanúja volt annak a jelenetnek, mikor a népszerű Besze megmentett a feldühödött polgárok gyilokjától egy hirhedett várfeladót, Debreczen piacznán. »Polgártársak! — mennydörgött hatalmas hangon — hozzá ne érjen kezetek e hazaárulóhoz! Mert ez oly rettenetes gonosztevő, a ki nem érdemes rá, hogy a nép szent keze tépje őt széjjel; ennek a bakó pallosa alatt kell elvérzenie!« — »Igaz a!« mondá a nép. És csizmaszárba visszadugattak a kések. A vádlottat később felmentették. Ezt — mondja Jókai — bizonynyal a debreczeni nép intelligenciájának köszönhetette. Besze Jánosról az *Esti Lapok* 63. számában magasztaló cikket ír. Dicséri, mint a nemzetörség ügyének kezdeményezőjét.

Talán még verőfényesebb az a kép, melyet *A kis királyok*-ban (IV. kötet) fest Jókai a debreczeni diákéletéről. Tanussy Emmánuel, a Deczebál úr leánynak nevelt fia, kereket oldván a szülei háztól: Debreczenbe szökik tógátusnak. Itt éli a diáktársadalom keserűen édes életét. Az édes anyja, Sára nemzetes asz-

szony, utána tengelyezik s éppen Nagypéterfián bukkan rá kedves magzatára, amint a Zuboki kántor uram csapatjában éneklí az altot valami elköltözött jó léleknek. A kántus éppen azt a szép zsolttárt zengedezi: »A sárból kimenekedtem« — a mikor a nemzetes asszony hintaja beleszakad a hirhedt debreczeni dágványba. S onnan ugyan ki nem menekedik! Emmánuel úrfi ráismer a kocsijokra — ucczú vesd el magad! Menekül a péterfia-utczai temetőbe. Tanussyné asszonyságot egy flegmatikus talyigás emeli ki a sárból és szállítja a Bikába. Este tűz üt ki; a deákok rohanak a makhinával. Sára asszony a kocsissal el akarja fogatni Emmánuelt, de a deákok lovastúl együtt elragadják a kocsist és vizet hordatnak vele. Csak másnap reggel kerül haza; a lovak farkát a deákok levagdalták: kell gyűrűnek. A nemzetes asszony most öreg hajdúját küldi a kollégiumba, hogy kérje ki Emmánuelt. Az öreg neki is indul. »Ez a kínlódium?« kérdi egy kapútámogató tógás fiataltól.¹ Hogy ezt helybenhagyták, akkor azt kérdezi: »Hát hol van ebben a nagy kaszármában az a czinterem, a hol a Tanussy Emma Sámuel deákot deklinálják?« Jókai humor! — Az úrfi azonban nem akadt lépre. Pünköstre kelvén az idő, megy legációba, Mike-Pércsre.

Itt azután beleszővi Jókai az elekczió és legáció leírását történetébe. Sok kedves bolondság, legációbéli esetek támadnak fel rá az ember emlékezetében. — Mire való az a legáció? Jókai megmagyarázza: »Jól esik a hívek seregének odakinn, ha az elsottyadt tiszteletes helyett, a kinek már könyv nélkül tudja minden ember a prédikációját, (csak maga nem): egy olyan törülmetszett kölyökpapot lát kiemelkedni a kathedrából, a ki aztán csengő, dörgő, pattogó szóval harsogtatta el a híres Szoboszlay, vagy a még híresebb Kalmár hatalmas egyházi szónoklatait. Akkor nem aluszik senki, mikor a legátus prédikál.« — Abban az időben az elekcziónál elsők a quinquennis és sexennis deákok, az igazi theologusok, a kik már peregvést tudnak zsidóul; utánok jönnek a juristák, filozófusok, fizikusok, a kiktől nem kívántatik több, mint hogy az első két sort el tudják olvasni Mózes Penta-teuchjából: »Beresid bori Elohim e thassomáim, sohu vabohu chusef.«²

A deákok tűzoltó társaságáról is szól Jókai. Megbecsli a gerundiumokat: a nagy bot 22 bécsi font, a kis bot 9. (10 és 4 kilogramm.) Elmondja radikális oltási módjukat: nem az égő házat mentik, az ügyis leég, hanem a körül levő tíz-tizenkét ház fedelét verik le tisztára botokkal, úgy, hogy az aztán meg nem éghet. A debreczeni polgárok panaszt is emeltek e vandalismus ellen; a

¹ Debreczenben *fiatal* név alatt csak ifjú legényeket értenek, leányt nem. Jókai tudja ezt.

² Jókai helytelenül idéz; ez így hangzik igazában: »Börésit bárá Elóhim ét hassámim vöét haárec. Vöhaárec hájtá tohu vabohu vöchósek...« (Kezdetben teremté Isten stb.)

tanács azt határozta: ne menjenek botokkal tüzet oltani a deákok. Megfogadták s mentek hát magosra tartott pennákkal. Le is égett a fél utca. A polgárság azután maga kívánta, hogy mégis csak botokkal menjenek. (Adoma.) — Jókai nagy botosa itt Mitugrasz, a ki fekete csapatja előtt rohantában azt kiabálja: »Tundas istum palankum!« (Törd be azt a palánkot!)

Emlékezetes alakja ennek a regénynek Zuboki Máté, a debreczeni egyház orgonistája és a kollégium kántora. Minden beszédét ezzel a sajtáságos mondattal végzi: »Ne tartsd erre!« Rajta is szárad ez a név. Folyton harcol a borral, hol az győzi meg őt, hol ő győzetik meg attól. Ő mondta volna deákjainak: »Mindig mondom, hogy ne igyatok, azért mégis mindig iszunk.« Debreczenben pedig vala akkoriban a bornak itczéje 4 váltó krajczár. Arany idők!... Ez a Zuboki sohajt fel így: »Disznó egészséges egy város ez a Debreczen! Ötvenezer lélek s egy sem halandó test már tíz nap óta.« Ez bizony nagy keresetcsökkenés egy kántorra, de a kántistákra is, a kiknek minden peták hét krajczár.¹

A debreczeni örök czivis jóízű típusa Tánczos uram, a ki debreczeni módra elharapja a mondat elejét is, végét is. (»... gyík még abból a mirg...«) Viselete: zöld krispin, veres galléros, lapos keskeny kalap. Deákul is tud annyit, hogy: »Quid ergo vigyorgó?«

A híres debreczeni szárazföldi hidról is majd minden debreczeni vonatkozású munkájában megemlékezik Jókai. *A kis királyok*-ban azt mondja: »Még akkor élt és uralkodott Debreczennek ez a hirhedett specialitása, a mire József császár azt mondta, hogy még sohasem látott ennél nagyobb hidat — a szárazföldre építve.« Érdekes, hogy a derék város újabban teremtett a régi dicsőség pótlására egy másikat.

A debreczeni lunátikus és *A kis királyok* a deáktársadalomnak belső körét, egyéni búját-baját, szivárványos fiatalságát örökíti meg. Ezekben a deákok csak múzsafiak; törekvéseiknek útja nem igen visz át a nagy társadalom körébe. A nemzeti lélekkel való együtt lobogásukat, kisebb körüknek a magyar társadalom nagy rétegére való hatását egy másik regényében írta meg Jókai. Mindenki tudja, hogy ez: *És mégis mozog a föld*. — Ez a regény veti napvilágra a »Csittvári krónika« érdekes, misztikus történetét. Míg Jókai meg nem írja, talán a debreczeniek sem tudják: mi volt az a Csittvári társaság? mi volt az a Csittvári krónika? És bizony, mindmáig homályosság fedi az egészet. Ma sem tudunk többet róla, mint a mennyit a Jókai regényéből megtanultunk. Sőt itt a bökkenő: volt-e hát csakugyan valaha ilyen krónika? Írtak-e hát abba sárospataki vagy debreczeni deákok olyan dolgokat, a melyeknek nyílt kimondása főbenjáró bűn volt volna? Sokan

¹ A cantus praeses-nek érdekes torzképét rajzolta meg Jókai a »Hétköznapok«-ban.

szentül hiszik hajdani megvoltát, keresik máig is a debreczeni nagykönyvtár poros tékái mögött; mások pusztá Jókai-féle leleménynek tartják. Annyit a történetből tudunk, hogy Zemplén vármegyének északi részén állott *Csicsva vára*, a mely először a Rozgonyiaké, azután a homonnai Drugeth Istváné, majd a Thökölyé és a II. Rákóczi Ferenczé; mignem 1711 után Laucken császári tábornok széthányatja a kezére játszott várat, a mely katonai szempontból teljesen értéktelen volt. »A rommá lett vár, az alatta elterülő Csicsvaalja pusztával együtt a Barkóczyak birtokába ment át, s egész a legújabb ideig megmaradt ebben. Itt tartották volna hajdan az úgynevezett *csicsvai könyvet*, melybe minden hazugságot beírtak. Innen a közmondás: Ezt is beírhatni a csicsvai könyvbe. Valószínűleg azonos a *csittvári* krónikával, melyről ugyanily közmondás van.«¹

Tudjuk, hogy ennek a kitűnően megírt regénynek (mondhatni a magyar reformkor eposzának): öt debreczeni tógátus a megindítója, a sánta Biróczy Sándor, a kiből ravasz fiskális lesz, a daliás Jenőy Kálmán, a ki Katona József, Kisfaludy Károly és Vörösmarty alakjából összegyúrva: ellobogva futja meg költői pályáját s meg nem értve száll eltűnt sírjába; az izgékony Borcsay Mihály, az első, Kelemen társulatával országgá induló magyar színészek típusa; a szikár Barkó Pál, a sok nyelvet tudó keleti utazó, talán Kőrösi Csoma Sándorról mintázva; és a nagybotos Csuka Ferencz, a kiből nem lesz más, csak trombitás. Ezek, tizenketted-magokkal, titkos éjjeli gyűléseket tartanak a nagyerdőn; a félelmetes Csittvári krónikába iktatgatják napvilágra nem való írásait. Egy áruló felfedezi összeesküvésüket a professzoroknak; sedest ülnek fölöttük s az öt főbűnöst kicsapják. Az öreg Rákóczi-harang efsíratja a számkiűzötteket, el, egészen a hajdúsági homokbuczkákig, a hol egy pásztorhalom tetején Csuka Ferke búcsúzólul megrikatja még egyszer tárogatóját, daliás időknék ezt az elkobzott, hazajáró lelkét. Azután fogadásnak tesznek 12 éves találkozóra és széthullanak országgá-világgá, hogy megmozdítsák ezt a mozdulatlan nagy tömeget, a melynek idehaza magyar föld a neve. A legerősebbek elhullanak a küzdelemben, rettentő tusák után; de a föld, a melyet megmozdítottak: lassan fordul tovább . . .

A nagyerdei csittvári gyűlés legfényesebb lapjai közé tartozik Jókai művészetének. Csupa fiatalság, merő pajkos deákság; s alapjában nagyon komoly szimbóluma a múlttal összeférhetetlen jövődönék. Azt példázza ebben Jókai, a mit Turgenyev is, egész más hangon s más keretek közt *Apák és fiúk* című regényében, hogy az örök haladásnak kikerülhetetlen velejárója az az összeütközés, a mely apák és fiak, öregek és fiatalok, a temetkező múlt és a születő jövő közt támad, nő, kibékíthetlenné. Ezek a debreczeni deákok nagyot merő buzdulásokban homlokkal ütköznek

¹ Ballagi Aladár: A Pallas nagy lexikona. IV. kötet 701. lap.

bele az ős kollégium megszentelt conservativismusába; azaz: a fiak ellenkezésbe jönnek az apával, vagy jobban mondva az anyával, az Alma Materrel. Szakadásra kerül a dolog, a kollégium kiveti őket magából. Ellenállhatatlanul kísért itt a Csokonai példája; ha elföldjük az ő történetének mindennapi sallangjait s az egészet nagyobb, idealis vonásaiban tekintjük: ugyan volt-e más az ő tragédiája, mint a felszülemlő haladásnak hirtelen való összeütközése a múlt erősebb hagyományaival? — És, hogy magát Jókait is csábítja ez a hasonlóság: bizonyítja a Sedes lefolyásának rajzában az a sok érdekes vonás, a mit gyaníthatólag a Csokonai-per részleteiből vesz át regényébe. Olvasnia kellett a debreczeni Sedes Scholastica jegyzőkönyvét, mert pl. a mit Jenőy Kálmán felsorol, mint rájok halmazott vádat, csaknem szószertint a Csokonaira szórt vádak. S egy áruló épúgy akadt a csittváristák közt, mint a Csokonai ügyében valószínűleg Lengyel szénior.

Még egy érdekes analógia kelti föl a figyelmünket. A Sedesben elnökölő nagytudományú rector professort, Járai Ézsias¹ uramat így jellemzi az együgyű deák: »Vajha énnekem csak annyi tudományom volna is, a mennyi a professor úrnak a kisebbik fejében van«. T. i. Járainak gömbölyű kinövés van a fején, ez a »kisebbik fej«. A debreczeni kollégiumnak egy újabbkori, legendás nevű tanára viszont maga szokta mondogatni gyengehitű tanítványainak: »Az én kisebbik fejemben is több van, mint a te nagy bolond fejedben.« Nem lehetetlen, hogy Jókai vagy hallomásból, vagy látás után erről a legendás alakká nőtt debreczeni professorról mintázta a csittváristák Járai rectorát; hiszen még éneklő hanghordozását is jellemzőnek veszi.²

Ebben a regényében magasztalja — nem először — a híres debreczeni Biharinak *negyvenemberes toborzóját*.³ »Híres dallam volt ez valaha. A francia háború alatt, mikor Debreczennek 40 huszárt kellett állítani, szerzé ezt a toborzót Bihari, s az első dél előtt, mikor azt végigjátszották az utcán, beállt rá mind a negyven legény. Ezért a »negyvenemberes« verbunk. Még most is érthető annak a dallama. Kezdődik azon a nyalka, sarkantyú-pengéssel tele tánczon, a mihez a lábhoz verődő kard veri a taktust, átmegy aztán a távozó vitéz búcsúszavába, folytatja az indulni készülő paripák robogása, s az ellenséget kihívó szózat; jön rá a csatában pengő szablyák csattogása, öld, vágd, ne hagyd magad! s aztán ismét a diadaltáncz s a hazatérő viszontlátás öröme«.

Ezt fúvatja siket fülébe az öreg Sátorj órnagy is Csuka Ferkével. Vajjon tudja-e még ma valaki?

¹ Ad analogiam: Budai Ézsias (debreczeni tanár).

² Ez a legendás alak: Tóth József mathesis-tanár. Nyugalomba vonúlt.

³ Jellemző Jókaira, hogy az *Életemből* II. kötetének 331. lapján »Boka Károly hegedűje« cz. cikkében Bokának tulajdonítja a *nyolcvanemberes toborzót*. Kettős meglepetés! De Bihar nem is debreczeni volt!

V.

Jókai regényeinek túlnyomó részben a szabad természet a színhelye. Szereti a levegőt, a kiterjesztett eget, rónákat, hegyeket, folyamokat, erdőket, mert leíró, festegető képessége gyönyörű tájképeket másol az örök természet arczulatáról. Említettük, hogy regényeiből meg lehetne szerkeszteni Magyarország költői földrajzát. Szinte akarattal változtatja majd minden történetének a színterét. Át akarta ölelni és át is ölelte képzeletében az egész országot.¹ Megmutogatta bezárt szemünknek e gyönyörű föld rejtett szépségeit. Erdély babonás barlangjai, a Csetátye Boli, Csetátye Drakuluj, a tündérszép Szent Anna-tava, a Tatráng völgye, aranymosó rejtelmes szakadékjai, hőskori váromladékai: ott vonulnak el előttünk gyönyörű panorámaként az *Egy az Isten*-ben, a *Szegény gazdagok*-ban, *Bálványos vár*-ban, *Erdély aranykorá*-ban, *Török világ Magyarországon*-ban, *A jövő század regényé*-ben. A magyar föld őskora, kincsekkel terhes méhe, bányavilága: utolérhetetlen szingazdagsággal jelenedik meg *A fekete gyémántok*-ban. A Vaskapú zord fensége, a Senki szigetének paradicsomi tündérsége: felejthetetlen *Az arany ember*-ből. A temesi bánság mocsárvilága *A cigánybáró*-nak stilszerű kerete. A Drávamelléki erdőségek, vadászterületek történelmi emlékezetességű képe ott ragyog *Erdély aranykorá*-nak legelső lapjain. A Dalmát-tengerpart csodás világát, a Branta völgyét *A három márványfej* és az *Egy játékos a ki nyer őrzi*. A Bakonyság vidékének világtól elrejtett magánya megelevenedik az *Enyém, tied, övé*-ben. A Balatonnak csodálatos színjátékát, felséges rianásait csak *Az arany ember*-ből szoktuk idézni. Az északi felföld szemnek szép, de életnek nyomorúságos világa *A régi jó táblabírák* történetéből ismerős. A Kárpátok égbetörő kolosszusait *A jövő század regényé*-ben és az *Es mégis mozog a föld*-ben rajzolta meg néhány erős vonással. A Bükk-hegység elrejtő tündérsége, Tardona vidéke, a Pogányoltár: Jókai leíró művészetének legszebb példái *A tengerszemű hölgy*-ben. A Pestet előntő, haragos nagy folyamnak, a Dunának »jellemét« *Kárpáthy Zoltán*-ban, *Es mégis mozog a föld*-ben örökíti meg. A korlátot nem szerető, messze kicsatangelő árvizes Tiszát pedig *Az új földesúr* eleven képeiből ismerjük. A nagy Alföld mocsárvilágának rejtelmei a *Hétköznapiak*-ban jelennek meg Jókainál legelőször; azután *A kis királyok*-ban, az *Egy bujdosó naplójá*-ban. A Hortobágy pusztai költészetét, az enyelgő délibáb tündérvjátékait, Magyarországnak ezt az ősturáni síkságokat visszaálmodtató, határtalan rónáját: az *Egy bujdosó naplójá*-ban, a *Hortobágy*-ban és mindenek fölött *A sárga rózsá*-ban dicsőíti meg, Petőfi pusztai költeményeivel versenyző hangokon.

¹ Jókai különben felőleli regényköltészetében csaknem az egész világot. Ebben a tekintetben alig van hozzá fogható, Vernén kívül.

Nem hiába koszorúzta meg az Akadémia *A sárga rózsá-t*, de igazi gyöngye is Jókai költészetének. A Hortobágnak, a magyar pusztának nagy énekesei: Gaal József, Petőfi Sándor, Kuthy Lajos és Jókai Mór tulajdonképen mind ezekben a hortobágyi képekben szólaltatják meg legigazabban a magyar nép lelkét. Jókai is, minden ragyogása mellett, épen *A sárga rózsá-ban* hajlik legközelebb a mesemondó magyar nép elevenítő képzeletéhez.

Már előbb volt róla szó, hogy egy hortobágyi kirándulása álmodtatja meg véle ezt az egyszerűségében gyönyörű képet. *A Hortobágy* című utleírásában említi, hogy két csikós párviadalát beszélte el neki valamelyik ismerőse. Pusztai párba, lóháton, botokkal, végkimerülésig! Itt a magja *A sárga rózsá* költői meséjének. Látjuk: valóság, mint Jókai legtöbb regényében. Három főalakja van: két legény meg egy leány. Decsi Sándor, a csikós, Lacza Ferkó, a gulyás, egy leányt szeret: a hortobágyi csárdás sárga rózsáját, Klárit. Míg Sándor odakatonáskodik, Ferke tűzögeti kalapjához a Klári kertjében nőtt sárga rózsákat. A csikós büszke: nem kell neki a más viseltese; pedig a lány csak érte bolondúl. S hogy megnyerje a legényt magának: nadragulyát áztat borába; bájitalal költené szerelmét. Szegény Decsi Sándor majd belehal a mérges italba. Mégis fellábad. A megrémült leány törvény előtt bevallja okatlan tettét, Sándor pedig tagadja. Lacza Ferke újra jár a sárga rózsához, fülbevalót is aranyoztat neki. A csikós felháborodik a gulyás alávalóságán, párbajra hívja ki a csárda udvarán s leüti ólmos botjával. »Most már beviheted és ápolhatod! Neked maradt!« — kiáltja a leánynak s aztán bevágtat a fergeteges pusztába.

Jókai a puszták társadalmának két különböző osztályát jellemzi művészi egyszerűséggel a csikósban és a gulyásban. A csikós komoly, kevésszavú, szavatartó. Decsi Sándor morálja az ősember szívbe írt törvénye; azt mondja a leánynak, mikor tagadni akarja csapodárságát: »Ne hazudj énnekem. Semmit sem utálok úgy, mint a hazugságot. Azt mondják: »hazug kutya!« Pedig a kutya nem hazudik. Másképen ugat, ha tolvaj jár a tanyán, másképen, ha a gazdája jött meg, vonít, ha veszedelmet érez: de soha meg nem téveszti a maga ugatását. A kutyában van becsület. Csak az ember tud hazudni. Az az igazi ugatás!« — Petőfi *János vitéz*-nek az eleje jut eszünkbe, ha a regénynek ezt a II. fejezetét olvasuk. Tele van bájjal, a szerelmes leány kötekedő rimázkodásával, a katonaviselt legény érdekes megkomolyodásával. Oly reális, oly valóságos az egész jelenet, mint maga az élet; s mégis: be van borítva, észrevétlenül, a költészet rózsaszínű fátyolával.

Egészen más ember már a gulyás: Lacza Ferke. Nem veszi olyan komolyan a tízparancsolatot, mint a csikós. Mikor katonaaállításra került a sor, a nemes város otthon akarja tartani bojtárjait a gulya, ménes mellett. Megkenték a deputáció markát; a felcserek

kinek-kinek megsugják: micsoda testi fogyatkozást valljon magára, hogy szabadon ereszszék. Lacza Ferke rááll a fortélyra; azt hazudja: süket, mint a fekete föld. Hazaeresztik, pedig olyan jól hall, hogy éjjel a sötétben a marha bőgéséről meg tudja mondani: bitang marha keveredett-e a gulya közé, vagy tehén hívja eltévedt borját. Ezért a hazugságáért utálja meg a csikós; mert Decsi Sándor nem birt hazudni akkor sem. Csak egyszer tud: mikor a törvénytörés előtt megesküszik, hogy nem Klári mérgezte meg az italát. Ezt sem magáért: a bűnös leány szabadulásáért teszi; lovagias tett. Mégis mindig ott fekszik a lelkén. Lacza Ferke azonkívül fortélyos legény. Árva tőzeg-füsttel riasztja Tiszába a kompról azt a csapat marhát, a mit idegen országba kellene hajtania. Teszi pedig ezt csak azért, hogy bezörgethessen a sárga rózsánál, míg az elszéledt jószágot összeszedik. Azután ért a váltóforgatáshoz is. Ezzel is becsap valami jámbor embert, míg Decsi Sándor meg nem fizet neki érte a csárda udvarán. — Azt lehetne mondani, hogy Decsi Sándor, a nomádélet ős képviselője, üzen hadat a Lacza Ferke képében betolakodó fél-civilizációnak, mely megrontással fenyegeti a pusztá szűz birodalmát.

Tele van ez a »pusztai regény« a pusztá költészetével. Csak a X. fejezetét hozzuk fel példának. Gyönyörű szép tavaszi éjszakán beszélget a csikósbojtár kedves Vidám lovával. Legelőre csapja; maga hanyatt fekszik a pázsitos földön, úgy nézi a gönczöl térítőt, a bojtár kettősét, az árvaleány pillantását, a kaszás csillagot, a bujdosók lámpását, a hetevény csillagot, a mennyország ablakát. A paripa abbahagyja a legelést s visszatér gazdájához. Lesunyt fejjel vizsgálja: alszik-e már? Gazdája szól neki, erre a mén vidáman röhögni kezd, s maga is leheveredik a gyepre, mellé, de csak úgy a csülkeire. Ekkor a bojtár elkezdi az oktalan állatnak panaszkodni: »Látod kedves lovam? Ilyen a leány! Kívül arany, belől ezüst... Te tudod, hogy milyen nagyon szerettem!...« A mén csak úgy befelé nevet magában: hogyné tudná?! A gazdája tovább panaszkodik: fejét odahajítja térdére, mintha vigasztalná. A legény átkozza azt, ki a más rózsáját magának szakasztja — s a paripa farkával csapkodja a földet; ő rá is átszáll gazdájának haragos indulatja. A legény esküszik a csillagos égre, hogy soha, de sohadon soha be nem lép a leány küszöbén! Ennél a nagy szónál a mén is feláll két első lábára, úgy ül, mint a kutyák szoktak, a hátulján. A legény azután vigasztalódik: huszárnak csap fel, csatátérre száll! »Oda jössz majd velem, úgy-e, édes lovam: trombitaszó után.« Mintha már hallaná a trombitaszót, felugrik a mén, első lábával vágja a pázsitot, sörényét felborzolja, fejét fölemeli s úgy nyerít bele a csendes éjszakába. Most úgy tesz a legény, mintha meg volna halva. A paripa elkezdi az orrával tisztágni vállát; azután iramban körülfutkossa. Hogy a dobogásra sem ébred, fogával a szűrbe harapva, annál fogva kezdi gazdáját emelgetni. A csikós felugrik s átkarolja hű lova nyakát: »Te vagy az én egyetlen,

hú társam.« A mén valósággal nevet: felhúzza az inyét a fogárról; azután elkezdi ficzánkolni, mint valami kis csikó. Utoljára leveti magát a földre; a bojtár odateszi fejét lova nyakára s úgy alszik. A ló meg nem moczczanna hajnalhasadásig.

Ez a néhány lap méltán oda állítható a világeköltészet hasonló jelenetei mellé. Nemcsak nyelvében, hanem külső, formai tagozódásában is zeneiség lüktet; ütemes próza nagy része. A magyar nép mesélő lelke itt igazán átszáll Jókaiába. Valami ősi, pogány szépsége van ennek a jelenetnek. A lovat, a hazátkereső és hazát-szerző magyarság legkedvesebb állatját: szinte emberi értelemmel ruházza fel. Ez az okos állat megérti gazdája szavát, tud vele búsulni, tud vele örvendeni. Nem hiába szálló mondás: hogy a magyar ló és lovagja *egy* lélek. Jókai kitűnő megfigyelő; a lónak minden leírt mozdulata természetes. Arany János tiszta látása szokta ilyen plasztikusan láttatni személyeit, állatjait.

Gyönyörű az a keret is, mely körülöleli a Decsi Sándorék történetét. Napfeljötté a pusztán, a gulya ébredése, az incselgő délibáb, a karámok, tanyák, itatók sajtóságos nomád világa; a magyar csillagokkal behintett mennyboltozat, az éjjeli álmát aluvó puszta, titokzatos hangjaival — mind, mind hangulatébresztő, hangulatmélyítő abban a pusztai történetben, mely a sárga rózsáról szól. — De Jókai szereti a művészi disharmoniát is. Sajgató uram, debreczeni polgár földönjáró gondolkozása: nagyszerű ellentétje a természet szépségétől lelkendező német festő extasisának. Pundorné ifjasszony tódításai a tiszai révnél, a vásáros nép eleven tarkasága: kedves fonák képe a szerelmesek csárdai jelenetének. Az öreg számadó csikóssal pedig egy kis reklámot is csapat hajdani kiadójának, a debreczeni Csáthy-czégnek (L. Esti Lapok 1849.), mikor ezt mondatja vele: »Benne van a Csáthy uram kalendáriumában minden; nem hiába épített ő kegyelme ABC-bűl csárdát.«

*

Jókai regényei általában valóságon alapúlnak. Tömérdek hallott vagy olvasott adatból rakja össze meséjének vázát s ezt »hússal, vérral ékesíteni«: lobogó képzeletéhez folyamodik. Tudjuk, hogy *A magyar nábob*-ot magavallásaként Józsa Gyuriról mintáztta; *Az arany ember*, Timár Mihály, csakugyan élt Komáromban; a *Politikai divatok* majd minden személye élő ember volt keletkezése korában; *Az új földesúr*, Anckerschmidt alakjának megfestésére tulajdonképen Haynau egy ötlete (szalmakalap-hordása) adja az indítékot; *A lélekidomár*, Lándory: kiindulásában Ráday grófra vall, a híres szegedi kormánybiztosra; *A szegény gazdagok* Hátszegije állítólag szintén valamelyik magyar gróf kópiája volna; a *Mire megvénülünk*-ben pedig a debreczeni Sárközy-család tragédiáját írja meg, mert ennek a családnak csakugyan minden tagja

főbe lőtte magát.¹ Természetesen, az életből vett alakok és események a fölismerhetetlenségig elváltoznak Jókai bűvész-kamarájában. Itt csak az a fontos, hogy debreczeni történeteiben is, mint a legtöbb regényében, a valóság ihleti az álmokképek, az újkori magyar eposzok költőjét csodás, szabályokhoz nem törő történetek írására.

¹ Ez az utolsó adat Kardos Albert szóbeli közlése.

OLAH GÁBOR.

